[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.5.5]

[DOI: 10.52547/pte.14.53.115]

مطالعات تاریخ اسلام
سال چهاردهم، شماره ۵۳، تابستان ۱۴۰۱، مقاله علمی و پژوهشی، صفحات ۱۱۵-۱۳۵

: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.5.5

بررسی وضعیت برنامه‌ریزی آموزشی و مواد درسی مدارس نوین عصر قاجار (مطالعه موردی: مدارس مازندران)

علی‌اکبر عنایتی[۱]
عطاءالله حسنی[۲]
محمدعلی اکبری[۳]

چکیده: متفکران عصر قاجار با انتقاد از آموزش سنتی ایران، در پی تغییر و تحول در روش و شیوهٔ آموزش، محتوا و مواد درسی بودند. این تغییر از طریق برنامه‌ریزی آموزشی و تألیف کتاب‌های درسی، برای مواد درسی جدید محقق شد. در مدارس نوین مازندران نیز وضعیت برنامه‌ریزی آموزشی، مواد و کتاب‌های درسی تحت تأثیر جریان نوگرایی در کشور دچار تغییر و تحول شد.

نگارندگان این پژوهش با رویکرد توصیفی- تحلیلی، با استفاده از اسناد آرشیوی تاریخی و منابع معتبر، در پی پاسخ‌گویی به این پرسش‌اند که سیر تحولات برنامه‌های آموزشی و مواد درسی مدارس نوین مازندران در عصر قاجار چگونه بوده است. یافته‌های پژوهش (اسناد نویافته) نشان می‌دهد که مدارس مازندران در آغازین سال‌های تأسیس از برنامهٔ آموزشی، مواد درسی و کتاب‌های مورد تدریس در مدارس تهران استفاده می‌کردند و پس از تأسیس وزارت معارف و تصویب قانون اساسی معارف، به‌تدریج براساس برنامهٔ وزارتخانه اقدام کرده‌اند. به نظر می‌رسد وضعیت زیست‌بوم و شرایط سیاسی و اقتصادی مازندران در آن روزگار، بر روند برنامه‌ریزی آموزشی همانند تدریس زبان روسی و آموزش کشاورزی تأثیرگذار بوده است.

واژه‌های کلیدی: آموزش نوین، مازندران، مدارس جدید، برنامه‌ریزی آموزشی، کتاب‌های درسی

---

۱ دانشجوی دورهٔ دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران a.enayati1351@gmail.com
۲ دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه شهید بهشتی تهران (نویسنده مسئول) a_hassani5@yahoo.com
۳ استاد گروه تاریخ، دانشگاه شهید بهشتی تهران Akbari_39@yahoo.com
تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۱۴ تاریخ تأیید: ۱۴۰۱/۰۳/۱۹

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.5.5]

[DOI: 10.52547/pte.14.53.115]

A Quarterly Journal Of HISTORICAL STUDIES OF ISLAM
Vol 14, No 53, Summer 2022
Reserch Center for Islamic History, http://journal.pte.ac.ir/
Scientific-Research, pp. 115-135

Investigating the Status of Educational Planning and Curriculum in Modern Qajar Schools (Case Study: Mazandaran Schools)

Ali Akbar Enayati[1]
Ataollah Hassani[2]
Mohammad Ali Akbari[3]

Abstract: During the Qajar era, criticizing traditional education in Iran, scholars have sought to change the method of education, its contents and materials. These changes were achieved through educational planning and writing textbooks for new educational materials. Under the influence of modernization in the country, educational planning, materials, and textbooks changed in the modern schools of Mazandaran. In this research, changes in the development of educational programs and materials have been studied using historical documents and reliable sources. According to the recently discovered documents, Mazandaran schools in the early years of their establishment used the educational curriculum and textbooks taught in Tehran schools; while after the establishment of the Ministry of Education and the approval of the Education Constitution, they gradually followed the ministry's program. These documents show that the ecological, climatic and geographical situation of Mazandaran have been influential in school planning.

Keywords: modern education, Mazandaran, modern schools, educational planning, textbooks.

1 Ph.D. student in Persian History, Islamic Azad University, Science and Research Branch, Tehran, Iran a.enayati1351@gmail.com

2 Associate Professor, History Department, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran (Corresponding Author) a_hassani5@yahoo.com

3 Professor, History Department, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran Akbari_39@yahoo.com

Recive Date: 2022/02/3 Accept Date: 2022/06/9

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.5.5]

[DOI: 10.52547/pte.14.53.115]

مقدمه

پیدایش مدارس جدید در عصر قاجار، سرآغازی بر تحولات آموزشی و فرهنگی بود. نظام آموزشی سنتی ایران به‌تدریج در برنامهٔ آموزشی، محتوای مواد درسی، تألیف کتب درسی و برگزاری امتحانات دچار تغییر شد. آموزش مکتب‌خانه‌ای در عصر قاجار کارآیی نداشت و از نظر نبودن آموزش همگانی و اجباری، عدم توجه به سن و سال شاگردان، توجه کمتر به آموزش دختران، آموزش حافظه‌محورانه، بدی وضع فیزیکی و بهداشت مکتب‌خانه، نبود برنامهٔ آموزشی منظم و کتاب‌های درسی و غیره مورد نقد متفکران آن عصر قرار گرفت.

تأسیس مدارس خارجی در عصر محمدشاه، سرآغاز برنامهٔ آموزشی نوین و مواد درسی جدیدی شد که پیشتر در نظام آموزش سنتی ایران رواج نداشت. بانیان نخستین مدارس، برنامهٔ آموزشی و تألیف کتاب‌های درسی را مورد توجه قرار دادند. میرزا حسن رشدیه و میرزا یحیی دولت‌آبادی به عنوان پیشگامان تألیف کتاب‌های درسی، بنیان‌گذار تحولی اساسی در نظام تعلیم و تربیت ایران عصر قاجار شدند.

نخستین مدرسه‌های نوین مازندران همانند مدارس تهران، در روش و محتوای آموزشی تغییراتی پدید آوردند. مواد درسی جدیدی در برنامهٔ آموزشی گنجانده شد، از کتاب‌های درسی تازه تألیف تدریس می‌شد، برنامه آموزشی هفتگی برای مدارس مورد استفاده قرار گرفت و در آن به آموزش علوم و فنون نوین، زبان‌های خارجه در کنار شرعیات و اخلاق اسلامی توجه شد. در برنامه هفتگی، ورزش، اردو و گردش نیز مورد تأکید قرار گرفت.

در این پژوهش، چگونگی و سیر برنامه‌ریزی آموزشی (برنامهٔ هفتگی مدارس)، وضعیت مواد و کتاب‌های درسی و اهداف تربیتی آن در مدرسه‌های نوین مازندران عصر قاجار، با استفاده از اسناد تاریخی آرشیوی و منابع مکتوب دیگر با رویکرد توصیفی-تحلیلی مورد بررسی قرار گرفته است.

درباره موضوع تحقیق حاضر، پژوهش‌هایی در قالب کتاب، مقاله و رساله انجام شده است. از جمله مقالهٔ «دارالمعلمین عالی و پرگرام مدارس»،[۱] کتاب *مدارس جدید در دوره قاجاریه*،[۲] کتاب *گزیده اسناد نظام آموزش و مجلس شورای ملی*،[۳] مقاله‌های

---

۱ عبدالحسین نوایی (بهار ۱۳۷۷)، «دارالمعلمین عالی و پرگرام مدارس»، *تاریخ معاصر ایران*، س۲، ش۵، صص۴۱-۶۰.

۲ اقبال قاسمی پویا (۱۳۷۷)، *مدارس جدید در دورهٔ قاجاریه (بانیان و پیشروان)*، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

۳ سهیلا ترابی فارسانی (۱۳۸۹)، *گزیدهٔ اسناد نظام آموزش و مجلس شورای ملی (دورهٔ سوم تا پنجم)*، تهران: مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.5.5]

[DOI: 10.52547/pte.14.53.115]

«سیر تحول برنامهٔ تحصیلی از مشروطه تا پایان سلطنت رضاشاه»[۱] و «پیشگامان تألیف کتاب‌های درسی آموزش فارسی در عصر مشروطه»،[۲] مقاله «کتاب‌های درسی در ایران از تأسیس دارالفنون تا انقلاب اسلامی»[۳] که در همهٔ آنها به موضوع برنامه آموزشی، کتاب‌ها و مواد درسی در ایران اشاره شده است. در زمینهٔ تاریخ مدرسه‌های نوین مازندران، در پژوهش‌هایی چون مقاله «تاریخچه فرهنگ ساری»[۴] و کتاب *تاریخ آموزش و پرورش بابل و بندپی*[۵] تنها اشاراتی گذرا به برنامه‌ریزی و مواد درسی مدارس نوین مازندران وجود دارد. بنابراین مطالعهٔ جدی دربارهٔ این موضوع در مازندران به عمل نیامده است. نگارندگان پژوهش حاضر با مطالعه اسناد نویافتهٔ تاریخی و دست یافتن به داده‌های جدید تاریخی، چگونگی سیر برنامه‌ریزی آموزشی و مواد و کتاب‌های درسی مدارس مازندران را پیگیری کرده‌اند.

۱. نگاهی به سیر شکل‌گیری برنامه‌ریزی آموزشی، مواد و کتاب‌های درسی مدارس نوین ایران

۱-۱. برنامه‌ریزی آموزشی

برنامهٔ آموزشی مدارس نوین متفاوت از آموزش مکتب‌خانه‌ای بود. افزون بر خواندن و نوشتن، ادبیات فارسی، مسائل دینی، علمی، زبان‌های خارجی، ورزش و آموزش‌های حرفه‌ای مانند نجاری و غیره نیز آموزش داده می‌شد (ملک المورخین، ۱۳۸۵: ۱۰۵/۱، ۱۳۸؛ محبوبی اردکانی، ۱۳۷۰: ۳۸۹/۱). با شیوهٔ نوین آموزش الفبا توسط رشدیه، کودکان در مدت کمتر از چهار یا پنج ماه خواندن و نوشتن را فرا می‌گرفتند (قاسمی پویا، ۱۳۷۷: ۲۸۸).

---

۱ محمود طاهر احمدی (پاییز و زمستان ۱۳۷۸)، «سیر تحول برنامه تحصیلی از مشروطه تا پایان سلطنت رضاشاه»، *فصلنامه تحقیقات تاریخی گنجینه اسناد*، ش۳۵ و ۳۶، صص۳۰-۴۶.

۲ محمود طاهر احمدی (تابستان ۱۳۸۵)، «پیشگامان تألیف کتابهای درسی آموزش فارسی در عصر مشروطه»، *فصلنامه تحقیقات تاریخی گنجینه اسناد*، ش۲، صص۲۱۵-۲۲۵.

۳ اسفندیار معتمدی (پاییز ۱۳۸۲)، «کتاب‌های درسی در ایران از تأسیس دارالفنون تا انقلاب اسلامی (۱۳۲۰-۱۳۵۷)»، *نشریه تاریخ معاصر ایران*، س۷، ش۲۷، صص۱۱۱-۱۳۸.

۴ اسماعیل مهجوری (۱۳۳۷)، «تاریخچهٔ فرهنگ ساری»، *سالنامه فرهنگ استان دوم*، تهیه کننده: حسن مشحون، چاپخانهٔ شرکت سهامی طبع کتاب، صص۳۱-۳۶.

۵ شهرام قلی‌پور گودرزی و یوسف الهی (۱۳۹۳)، *تاریخ آموزش و پرورش بابل و بندپی*، تهران: رسانش نوین.

در آغاز برای تدریس دروس مختلف، کتاب درسی وجود نداشت. پس از چندی میرزا یحیی دولت‌آبادی مدرسهٔ «ادب» را به مرکزی برای اعزام معلم به ولایات و تألیف کتب درسی تبدیل کرد (قاسمی پویا، ۱۳۷۷: ۲۹۲؛ دولت‌آبادی، ۱۳۶۲: ۲۶۰/۱). برنامهٔ آموزشی روزانه با تلاوت همگانی قرآن آغاز و سپس زنگ نواخته می‌شد و شاگردان به کلاس‌ها می‌رفتند. پس از اذان ظهر و عصر، نماز جماعت برپا می‌شد. پس از تنفس و استراحت، کلاس‌ها برقرار می‌گردید. در پایان برنامهٔ روزانه نیز مراسم دعا برگزار می‌شد (صدیق، ۱۳۴۰: ۸، ۹).

در برنامه آموزشی مدارس، روزهای تعطیل نیز گنجانده شده بود. از جمله در مدرسه «تربیت» تعطیلات چهل روزه در تابستان و برخی روزهای دیگر سال پیش‌بینی شده بود (ثابت، ۱۹۹۷م: ۱۶۸). در پایان سال تحصیلی با حضور علما، وزرا، اعیان و بزرگان شهر به همراه اولیای شاگردان، امتحانات سالانه برگزار می‌شد. پس از قبولی به هر دانش‌آموز گواهی‌نامه با مهر وزارت معارف اعطا می‌گردید (صدیق، ۱۳۴۰: ۱۰، ۱۱؛ ترابی فارسانی، ۱۳۸۹: ۷).

در سال ۱۳۲۹ق/۱۲۹۰ش. قانون اساسی معارف به تصویب مجلس شورای ملی رسید. آموزش دورهٔ ابتدایی و حضور کودکان از هفت سالگی برای تعلیم و تربیت در مدارس اجباری شد. برنامهٔ درسی از سوی وزارت معارف تدوین گردید و مدارس نیز زیر نظر دولت قرار گرفتند (ترابی فارسانی، ۱۳۷۸: سی و شش). با وجود این رخدادها، همچنان عدم هماهنگی وجود داشت. در برخی مدارس مواد درسی بیشتری تدریس می‌شد و محتوای دروس نیز برای درک و فهم دانش‌آموزان ابتدایی سخت و سنگین بود. این امر موجب می‌شد دانش‌آموزان مدارس به جای یادگیری مطالب درسی، آنها را به حافظهٔ خود بسپارند (صدیق، ۱۳۴۰: ۱۷).

توجه به برنامه تحصیلی و تنظیم محتوای دروس، بیشتر از دورهٔ وزارت نصیرالدوله بَدر آغاز شد. تلاش برای برنامه‌ریزی درسی مدارس در حالی صورت می‌گرفت که فعالیت‌های فرهنگی کشور به سبب بحران‌های به وجود آمده پس از مجلس دوم شورای ملی تا پایان جنگ جهانی اول، دچار وقفه‌ای طولانی شده بود (حامدی، ۱۳۹۴: ۱۴۶).

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.5.5]
[DOI: 10.52547/pte.14.53.115]

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.5.5]

[DOI: 10.52547/pte.14.53.115]

۱-۲. مواد و کتاب‌های درسی

میرزا حسن رشدیه علاوه بر تأسیس مدرسه، در تألیف کتاب‌های درسی نیز از پیشگامان بود. او که به اهمیت کتاب‌های درسی در آموزش نوین پی برده بود، به تألیف ۲۷ عنوان کتاب درسی از جمله *بدایة التعلیم*، *صد درس* و *شرعیات مقدماتی* اقدام کرد (معتمدی، ۱۳۸۲: ۱۲۰). پس از تأسیس انجمن معارف در تهران، اعضای انجمن برای نوشتن کتاب‌های درسی جدید ترغیب و تشویق شدند (دولت‌آبادی، ۱۳۶۲: ۲۱۴/۱). دولت‌آبادی کتاب *علی* را مشتمل بر اصول و فروع دین و تاریخ معصومین به صورت مصور برای تدریس در مکاتب و مدارس ملی منتشر کرد (سلطانی‌فر، ۱۳۷۶: ۲۹۰).

با توجه به اهمیت اخلاق در جامعه، کتاب‌هایی با نام *اخلاق مصور* به چاپ رسید. نخستین آنها توسط ابراهیم‌بن احمد صنیع‌السلطنه در سال ۱۳۱۹ق/۱۲۸۰ش. منتشر شد. کتاب‌های دیگری با همین عنوان از محمدعلی‌خان، میرزا علی‌خان مظفری و مهدی دبیرخاقان انتشار یافت (کیان‌فر، ۱۳۹۱: ۴۴، ۴۵؛ طاهراحمدی، ۱۳۸۵: ۲۱۷).

برای آموزش زبان و ادبیات فارسی کتاب *فرائد الادب* را میرزا عبدالعظیم‌خان قریب گرکانی تألیف کرد. احمد سعادت از دیگر معلمان نویسنده و پرکار عصر قاجار، کتاب‌های *دستور فرهنگ*، *دستور سعادت* و *لالی الادب* را نوشت (طاهراحمدی، ۱۳۸۵: ۲۱۶، ۲۱۷). علاوه بر آثار نام‌برده، کتاب‌های بسیاری از جمله *اصول علم جغرافیا* (دورهٔ ابتدایی) نوشتهٔ میرزا رضاخان مهندس، *اصول علم حساب* تألیف مفتاح‌الملک، *انشاء جدید* نوشتهٔ مهدی دبیرخاقان، *پُلبرفارسی* یا *علم الاشیاء* نوشتهٔ محمد تدین و غیره به عنوان کتاب‌های درسی چاپ و منتشر شدند (سلطانی‌فر، ۱۳۷۶: ۳۹، ۴۱، ۵۵، ۷۲). انتشار این کتاب‌ها پیش از مشروطه آغاز شده بود، برخی از آنها همچنان در عصر پهلوی اول نیز منتشر می‌شد و مورد استفادهٔ معلمان و دانش‌آموزان قرار می‌گرفت.

۱-۳. چگونگی برنامه‌ریزی آموزشی در مدارس نوین مازندران

نخستین مدارس نوین مازندران تحت تأثیر جریان فرهنگی پایتخت قرار داشتند. برنامهٔ آموزشی، مواد و کتب درسی و چگونگی برگزاری امتحانات، همانند مدارس

جدید تهران بوده است. پس از مصوبات آموزشی مجلس شورای ملی، مدارس مازندران نیز همچون سایر ولایات، از بخشنامه‌های صادره از وزارت معارف پیروی می‌کردند. گویا اولین مدرسهٔ جدید مازندران، یعنی مدرسهٔ «معینیه» ساری، فاقد برنامه آموزشی منظمی بوده، ولی دروس مربوط به علوم جدید در آن تدریس می‌شد. در این مدرسه همچون نخستین مدارس تهران (رشدیه، علمیه و غیره)، شاگردان علاوه بر آموختن علوم، در فنون و هنرها مانند نقاشی و زبان خارجه نیز آموزش می‌دیدند (*روزنامهٔ حبل المتین*، ۱۳ جمادی‌الثانی ۱۳۱۸: شمارهٔ ۱، ص۱۷؛ *روزنامهٔ ثریا*، ۵ جمادی‌الثانی ۱۳۱۸: شمارهٔ ۳۸، ص۱۵).

از مدرسهٔ «اعظامیه» بارفروش[۱] نیز همچون معینیه ساری، یک برنامهٔ آموزشی مدوّن و منظم، آیین‌نامه و نظامنامه به دست نیامده است. البته می‌توان حدس زد همچون مدرسه «سالاریه» دارای برنامه آموزشی بوده است. در این مدرسه دروس عربی، حساب، جغرافیا، علوم طبیعی، فیزیک، شیمی و زبان فرانسه به شاگردان آموخته می‌شد (قلی‌پور و الهی، ۱۳۹۳: ۶۵). برخی مدارس تهران همانند مدرسه تربیت اقدام به تهیهٔ لوازم آزمایشگاهی فیزیک، شیمی و دروس طبیعی کردند تا شاگردان را با این لوازم آشنا کنند (ثابت، ۱۹۹۷م: ۱۲۷). براساس یک قطعه عکس باقیمانده می‌توان پی برد که مسئولان مدرسه اعظامیه نیز آزمایشگاهی برای آشنایی بهتر و بیشتر شاگردان با دروس علوم طبیعی راه‌اندازی کرده بودند (الهی و دیگران، ۱۳۸۵: ۶۷). ملا محمدجان علامه از بانیان مدرسه اعظامیه، ساختمانی به رایگان در اختیار مدرسه قرار داده بود که به کتابخانه تبدیل شد.

نخستین مدرسه‌ای که برنامه آموزشی از آن باقی مانده، مدرسه سالاریه ساری است. این مدرسه به سه کلاس ابتدایی، سطحی یا فارسی و علمی تقسیم شده بود. در کلاس ابتدایی خواندن و نوشتن، در کلاس سطحی یا فارسی، تاریخ، جغرافیا، حساب، سیاق، خوشنویسی و در کلاس علمی، صرف و نحو عربی، ترجمهٔ قرآن کریم و زبان‌های فرانسه و روسی آموزش داده می‌شد (مهجوری، ۱۳۳۷: ۳۱). میرزا ابوالقاسم گروسی مدیر مدرسه و معلم عربی، میرزا سلیمان طبیب متخلص به «حشمت ناظم»

۱ شهر بابل امروزی در استان مازندران. این شهر تاریخی در سده‌های گذشته مامطیر و بارفروش‌ده و از دورهٔ قاجار بارفروش نامیده شد.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.5.5]
[DOI: 10.52547/pte.14.53.115]

معلم حساب و تاریخ، میرزا احسان‌الله‌خان معلم فرانسه، میرزا فروغ‌الله معلم روسی و سیاق و آقا سید محمد معلم ابتدایی بوده‌اند (*ندای وطن*، ۲۶ ربیع‌الثانی ۱۳۲۵: شمارهٔ ۳۴، ص۴).

موقعیت جغرافیایی مازندران و شرایط سیاسی و اقتصادی آن، نفوذ روسیه تزاری در نواحی شمالی ایران و نقش روس‌ها بر تجارت و بازرگانی در مازندران از طریق شهرهایی چون بارفروش و مشهدسر، سبب شده بود مدارس نوین مازندران از همان سال‌های آغازین به تدریس زبان روسی توجه کنند و آن را در برنامهٔ آموزشی خود قرار دهند. آموزش زبان روسی برای نخستین بار در مدرسه سالاریه ساری (۱۳۲۴ق/۱۲۸۵ش) آغاز شد؛ سپس در مدارس دیگری چون مدرسه «سعادت عمومیه» شعبهٔ تربیت بارفروش و مدرسه ایران و روس بارفروش نیز تداوم یافت (ساکما، ۲۶۸۹۳-۲۹۷). در ورقهٔ احصائیه مدرسه سعادت عمومیه بارفروش در سال ۱۳۳۳ق، زبان روسی به عنوان زبان آموزشی مدرسه معرفی شده است. میرزا فروغ‌الله رشتی معلم زبان روسی مدرسه بوده است که در سال‌های قبل در مدرسه سالاریه ساری نیز زبان روسی را آموزش می‌داده است. «جناب آقا میرزا فروغ الله رشتی عجالتا معلم روسی است معلومات فارسی حساب روسی مقدماتی حکمت تحصیل در مدرسه عشق آباد و رشت نموده سن ۲۶ سال است» (ساکما، ۲۶۸۹۳-۲۹۷). مدرسه ایران و روس بارفروش نیز در ورقه احصائیه‌اش زبان روسی را از مواد درسی مدرسه برشمرده که تدریس آن برعهدهٔ آقا سیدحسین بوده است (ساکما، ۲۶۸۹۳- ۲۹۷).

مدارس جدیدی که طی سال‌های ۱۳۱۸ تا ۱۳۲۷ق/ ۱۲۸۰ تا ۱۲۸۸ش. شکل گرفته بودند، به دلیل دشواری‌های فراوان مجال کمتری برای تدوین و تنظیم نظامنامه و برنامهٔ آموزشی داشتند. در آن سال‌ها رویدادهای سیاسی، فشار گروه‌های مخالف از جمله متعصبان مذهبی و کمبودهای مالی، موانع جدی بر سر راه تداوم فعالیت این مدارس بودند که در بیشتر مواقع به تعطیلی مدارس منجر می‌شدند. با تصویب قانون اساسی معارف در سال ۱۳۲۹ق/۱۲۹۰ش، به‌تدریج مدارس جدید در مازندران برنامهٔ آموزشی و نظامنامه مدارس را تدوین کردند. اسناد به جای مانده از مدارس نوین مازندران، به‌ویژه از سال ۱۳۲۹-۱۳۴۴ق/ ۱۲۹۰-۱۳۰۴ش، اطلاعات منحصر به فردی دربارهٔ برنامه آموزش مدارس، مواد درسی و کتاب‌های مورد استفاده معلمان

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.5.5]
[DOI: 10.52547/pte.14.53.115]

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.5.5]

[DOI: 10.52547/pte.14.53.115]

به دست می‌دهند. گفتنی است از نظامنامه‌های مدارس مازندران طی این سال‌ها سندی بر جای نمانده است، اما بررسی و بازخوانی اسناد موجود نشان از وجود چنین نظامنامه‌هایی در مدارس مازندران دارد؛ از جمله در ورقهٔ احصائیهٔ مدرسه اسلامیه بارفروش به تاریخ ۲۴ صفر ۱۳۳۳ق/ ۱۲۹۴ش، در پاسخ به سؤال «آیا رعیت خارجه پذیرفته می‌شود؟» چنین نوشته‌اند: «به موجب ماده ششم نظامنامه مدرسه تاکنون قبول نشده و بعد هم نخواهد شد» (ساکما، ۲۶۸۹۳-۲۹۷). این موضوع نشان از نظامنامه مدرسه دارد که در دست نیست.

برنامه آموزشی مدرسهٔ «تأیید» ساری ۴۲ ساعت در هفته بوده و شاگردان مدرسه شش روز از روزهای هفته را موظف به حضور در مدرسه بودند. روزانه هفت ساعت اختصاص به آموزش و حضور شاگردان داشته که از این میزان پنج ساعت برای آموزش دروس، یک ساعت برای تنفس و زنگ تفریح و یک ساعت برای نماز در نظر گرفته شده بود. در برنامه آموزشی مدرسه تأیید به اردو و گردش نیز توجه شده بود؛ در صورت مساعد بودن هوا هفته‌ای چهار ساعت شاگردان مدرسه را به گردش می‌بردند (ساکما، ۵۱۰۸۴-۲۹۷). این برنامهٔ آموزشی تقریباً در دیگر مدارس نیز اجرا می‌شد. در سند فوق اشاره شده که مدرسهٔ «نصرت احمدی» ساری نیز روزانه پنج ساعت را به تدریس دروس اختصاص داده بود. گویا این برنامه برای مدارس شهری کاربرد داشته است. در مدارس روستایی مجموع ساعت تدریس هفتگی و روزهای تدریس کمتر از مدارس شهری بوده است. برنامه آموزشی مدرسه شرافت کجور، روزانه ۵ ساعت و هفتگی سی ساعت برای تدریس تنظیم شده بود (همان). شاید تفاوت موجود در ساعت تدریس (۴۲ ساعت در هفته در مدرسهٔ تأیید و ۳۰ ساعت در مدرسهٔ شرافت) به سبب در نظر گرفتن ساعت‌های مربوط به نماز و تنفس و عدم ثبت آن در ورقهٔ احصائیه و همچنین تحت تأثیر شرایط آب‌وهوایی مازندران و سخت بودن تحصیل در مدارس روستایی بوده باشد. شاگردان مدارس در بیشتر اوقات دو بار در روز به مدرسه می‌رفتند؛ یک بار نوبت صبح که تا ظهر ادامه داشت و برای صرف نهار به خانه می‌آمدند و بار دیگر در نوبت عصر به مدرسه بازمی‌گشتند. اغلب در ابتدای ورود به مدرسه مراسم آغازین داشتند؛ دانش‌آموزان به صف می‌شدند و دسته‌جمعی سرودی در مدح احمدشاه قاجار می‌خواندند (ایقانی، ۱۳۸۰: ۳۱، ۷۶).

به هنگام صف، پس از خواندن سرود و مناجات، به بهداشت کودکان توجه می‌شد و کوتاهی موی سر، ناخن‌ها و پاکیزگی لباس‌ها مورد بازدید قرار می‌گرفت. برای آموزش شرعیات دینی، پس از تعطیلی نوبت صبح، شاگردان به همراه مدیر و معلمان نماز می‌خواندند. بیشتر مدارس برای انجام نظافت و پاکیزگی مدرسه، از افرادی با عنوان خادم و فراش استفاده می‌کردند، اما در برخی مدارس همچون مدرسهٔ «کفشگرکلا» ی علی‌آباد، این وظیفه به شاگردان مدرسه محول شده بود. این اقدام علاوه بر صرفه‌جویی مدرسه در هزینه‌های مربوط به نظافت، بر شاگردان نیز تأثیر تربیتی خوبی داشت. مدارس در روزهای جمعه تعطیل بودند (همان، ۱۰۹؛ شاهور، ۲۰۱۳م: ۲۷۹، ۲۸۰).

در برنامه‌ریزی آموزشی مدارس نوین مازندران به نیازهای جامعه و شرایط اقلیمی نیز توجه می‌شد. این موضوع را می‌توان در سال‌های ۱۳۰۰ و ۱۳۰۲ش. ضمن برنامهٔ تعطیلی تابستانی و تقاضای تشکیل کلاس‌های آموزش کشاورزی دید. در سال ۱۳۰۰ش. به دستور محمد شبانی رئیس معارف تبرستان، تعطیلی ۷۵ روزه برای فصل تابستان در نظر گرفته شد و مدارس دولتی از اول سرطان تعطیل شدند. اولیای شاگردان به تعطیلات اعتراض کردند و نامه‌های متعددی برای ادارهٔ معارف ایالتی فرستادند. آنان تعطیلات تابستانی را در روند یادگیری دانش‌آموزان نامطلوب می‌دانستند و خواستار دایر شدن مدارس دولتی در نیمی از روز شدند. با بیشتر شدن فشارهای وارده، رئیس معارف ایالتی نامه‌ای به وزارت معارف نوشت و تقاضای تأیید تعطیلی تابستانی یا رد آن را کرد. وزارت معارف در پاسخ بدین تقاضا دستور تعطیلی ۷۵ روزه مدارس تبرستان در تابستان را صادر کرد (ساکما، ۳۹۹۷۴-۲۹۷).

مازندران با داشتن آب‌وهوای معتدل، بارش کافی و خاک حاصلخیز، همواره مناسب کشاورزی بوده و از دیرباز محصولات آن صادر می‌شد. با توجه به این موقعیت، در سال ۱۳۰۲ش. اسدالله نوری رئیس اداره معارف و مدیر مدرسهٔ «احمدی» بارفروش، تقاضای تأسیس کلاس فلاحت را به وزارت معارف ارائه داد: «... از نقطه نظر اینکه موقعیت کنونی مازندران اجازه می‌دهد کلاس فلاحت در یکی از مدارس دولتی تأسیس شود و تا حال در هیچ یک از مدارس مازندران کلاس مزبور دایر و افتتاح نگردید و چون مدرسه احمدی دولتی از هر حیث کسب اهمیت پیدا کرده لذا مقرر فرمایند معلمی که کاملاً دروس و عملیات امر فلاحتی را

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.5.5]
[DOI: 10.52547/pte.14.53.115]

عهده‌دار باشد از مرکز به بارفروش اعزام فرموده تا در این مدرسه کلاس فلاحتی را دایر نماید. تعیین حقوق معلم کلاس فلاحتی منوط به نظریات کارکنان وزارت جلیله متبوعه مرکزی است» (ساکما، ۲۴۹۶۰-۲۹۷).

نخستین مدرسه دخترانهٔ ساری با نام «تربیت بنات»، علاوه بر دروس مرسوم، در برنامه آموزشی خود دروسی چون خیاطی، هنر یدی (هنرهای دستی) و ورزش گنجانده بود. این مدرسه در سال ۱۳۰۱ش. در برنامهٔ کلاسی خود، دو کلاس تهیه (آمادگی) ترتیب داد. «یکی برای آموختن الفبا و مقدمات تدریس و دیگری کلاس تهیه دوم است که شاگردان را برای کلاس اول مطابق پروگرام وزارت جلیله معارف حاضر می‌کند» (ساکما، ۲۰۸۵۸-۲۹۷). مدیر مدرسهٔ تربیت بنات ساری با توجه به پیشرفت قابل ملاحظه دانش‌آموزان مدرسه، پس از چند ماه آنها را از یک کلاس به کلاس دیگر برده است. او در پی این بوده که دانش‌آموزان را از نظر نمرات سطح‌بندی کند و با توجه به نمرات امتحانی اول حمل ۱۳۰۲ش، کلاس‌بندی ثابتی برای تمام سال داشته باشد. مدرسه تربیت بنات ساری در برنامهٔ جذب معلم برای کلاس‌های سوم و چهارم، شرط دارا بودن «تصدیق یکی از مدارس عالی طهران» را قید کرده بود (همان). علت این امر می‌تواند فقدان زنان تحصیل‌کرده در شهر ساری برای تدریس در کلاس‌های سوم و چهارم بوده باشد و یا اهمیتی که مدرسه به ارائهٔ آموزش با کیفیت‌تر می‌داد.

مدیران و معلمان مدارس پس از پایان یافتن دورهٔ آموزشی، با توجه به مواد درسی تعلیمی از شاگردان امتحان به عمل می‌آوردند. این امتحانات معمولاً در پایان سال برگزار می‌شد، اما بعدها براساس مادهٔ ۷۹ نظامنامهٔ مدارس، در دو نوبت جدی و جوزا برنامه‌ریزی شد (ساکما، ۲۹۷۰۳۶۸۳۵). برای امتحانات پایان سال از حاکمان، بزرگان، اعیان، علما، مسئولان ادارات دولتی و خانواده‌های دانش‌آموزان دعوت به عمل می‌آمد تا در حضور آنها از شاگردان امتحان بگیرند. امتحانات نیز به دو صورت شفاهی و کتبی برگزار می‌شد. «... موافق پروگرام نسوان وزارت معارف تمام شاگردان یک دوره امتحان شش ماهه تحصیلات خودشان را در حضور جمعی از مخدرات محترمه ارائه کردند که مورد تحسین و شایان تمجید گردیدند» (ساکما، ۲۹۷۰۲۸۷۱۸).

برای برگزاری بهتر امتحانات، هیئت ممتحنه‌ای از بزرگان شهر، مدیر و معلمان مدرسه تشکیل می‌شد. به همین منظور در سال ۱۳۰۲ش. هیئت ممتحنه امتحان

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.5.5]
[DOI: 10.52547/pte.14.53.115]

پایانی سال ششم در ساری، از «آقایان رئیس عدلیه، معاون مالیه ایالتی مازندران، نراقی عضو محترم عدلیه، آقا سید میرزا علی مجتهد، یارائی معلم مدرسه دولتی، حاجی شیخ زین‌العابدین مدیر مدرسه ملی، آقا سید محمد معلم مدرسه دولتی تشکیل گردید. در پایان رئیس عدلیه به عنوان رئیس و یارائی به سمت منشی هیئت ممتحنه تعیین شدند» (ساکما، ۲۹۷۰۳۶۸۳۸).

برای برگزاری امتحانات جوزا ۱۳۰۲ش. در مدرسه دخترانهٔ بارفروش در پایه چهارم، هیئت ممتحنه با مشارکت زنان تحصیل‌کرده و بانفوذ شهر تشکیل شد. البته به گزارش رئیس معارف بارفروش، در پایهٔ ششم چنین هیئتی تشکیل نشد؛ زیرا از زنان کسی شایستگی حضور در هیئت ممتحنه را نداشت. بنابراین امتحانات با حضور آقای سیف‌الاسلام از علمای برجستهٔ شهر و اولیای شاگردان برگزار شد (همان).

براساس سند موجود از امتحانات مدارس ساری در سال ۱۳۰۲ش، هیئت ممتحنه در تاریخ شنبه ۴ جوزا در اداره معارف برای تعیین موضوعات امتحانات کتبی، تشکیل جلسه داد و مقرر شد برای هر موضوع درسی چند سؤال کتبی تهیه شود تا به صورت قرعه در روز امتحان انتخاب شوند. موضوعات امتحانی به شرح زیر بود:

۱. دیکته: ۵ موضوع مختلف از کتاب‌های *فرائد الادب* و *منشأت مصباح*؛
۲. حساب و هندسه: ۱۵ مسئله در سه ورقه دربارهٔ تناسبات، مرابحه، مشارکت، کسور، سطوح و احجام؛
۳. سیاق: ۹ سؤال در سه ورقه دربارهٔ جمع و تفریق نقدی و جنسی؛
۴. انشاء: ۵ سؤال مختلف.

همچنین مواد امتحانی به ترتیب زیر میان اعضای هیئت ممتحنه تقسیم شد:

برای رئیس عدلیه و نیک‌خو نماینده معارف، دروس فارسی، تاریخ و سیاق؛ معاون مالیه و یارائی دروس حساب، هندسه، جغرافیا و رسم؛ نراقی و حاجی شیخ زین العابدین دروس علم الاشیاء، تعلیمات مدنیه و حفظ الصحه؛ سید میرزا علی مجتهد و آقا سید محمد دروس قرآن، شرعیات و نصاب (همان).

۱-۴. مواد و کتاب‌های درسی در مدارس نوین مازندران

مدارس نوین مازندران در برنامهٔ آموزشی خود از برنامه مورد تأیید وزارت معارف، مواد و کتاب‌های درسی متداول در مدارس جدید ایران استفاده می‌کردند.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.5.5]
[DOI: 10.52547/pte.14.53.115]

بنا بر اسناد موجود از مدارس مازندران، این مواد و کتاب‌های درسی به شرح زیر است:

– کلاس تهیه: کلاس تهیه به دانش‌آموزان پیش‌دبستانی یا آمادگی اطلاق می‌شد. در برنامهٔ درسی شاگردان این کلاس، قرآن کریم و *دستور فرهنگ* قرار داده شد (ساکما، ۲۱۰۷-۲۹۷؛ همان، ۲۴۹۶۰-۲۹۷).

کتاب *دستور فرهنگ* در دو مجلد به چاپ رسید که جلد نخست آن تألیف میرزا مهدی‌خان فرهنگ و جلد دوم نوشتهٔ میرزا احمد سعادت بود. این کتاب شامل ۱۱۳ درس بود ۵۳ درس در جلد نخست و ۶۰ درس در جلد دوم و برای شاگردان مدارس ابتدایی تدوین شده بود (سلطانی‌فر، ۱۳۷۶: ۱۷۸).

مواد درسی و کتاب‌های مورد استفاده در شش کلاس دورهٔ ابتدایی و نام نویسندگان کتاب‌ها عبارت بود از:

– کلاس اول: شرعیات جامع محمدی: سید محمد تدین؛ شرعیات نبوی: سید جلال‌الدین طهرانی؛ جغرافیا: سید محمد تدین؛ علم الاشیاء: سید محمد تدین؛ تاریخ منظوم: میرزا احمد کرمانی؛ تاریخ ایران: میرزا ابوطالب‌خان؛ صد درس: میرزا حسن رشدیه؛ نخست نامه: ماطاوس ملکیانس؛ دستور فرهنگ: میرزا احمد سعادت؛ حساب مقدماتی: مترجم همایون؛ دستور دانش: مترجم همایون؛ اخلاق مصور: میرزا محمدعلی‌خان؛ دستور زندگانی: میرزا احمد سعادت؛ حفظ الصحه: میرزا مجدالدین؛ فرائد الادب: میرزا عبدالعظیم‌خان قریب گرکانی.

– کلاس دوم: قرآن کریم؛ جغرافیا: میرزا محمد تدین؛ علم الاشیاء: میرزا محمد تدین؛ تاریخ: میرزا ابوطالب‌خان؛ تاریخ مختصر ایران: میرزا حسین‌خان؛ تاریخ منظوم ایران: ناظم‌الاسلام کرمانی؛ تاریخ ایران: سید محمد تدین؛ اخلاق مصور: میرزا محمدعلی‌خان؛ حساب مقدماتی: مترجم همایون؛ سیاق خطیر: مصطفی خطیر؛ دستور زندگانی: میرزا احمد سعادت؛ حفظ الصحه: میرزا مجدالدین؛ شرعیات نبوی: سید جلال‌الدین طهرانی؛ فرائدالادب: میرزا عبدالعظیم‌خان قریب؛ دستور فرهنگ: میرزا احمد سعادت؛ لالی الادب: میرزا احمد سعادت؛ هندسهٔ مقدماتی: رضاخان مهندس‌الملک؛ دستور زبان فارسی: میرزا عبدالعظیم‌خان قریب؛ انشاء: دبیر خاقان؛ نقاشی: مصورالملک؛ نخست‌نامه: ماطاوس ملکیانس؛ دستور دانش: مترجم همایون (ساکما، ۲۶۸۹۳-۲۹۷؛ همان، ۵۱۰۸۴-۲۹۷؛ همان،

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.5.5]
[DOI: 10.52547/pte.14.53.115]

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.5.5]
[DOI: 10.52547/pte.14.53.115]

۲۹۷۰۲۸۷۱۸؛ همان، ۰۲۴۹۶۰-۲۹۷؛ همان، ۲۹۲۳۰-۲۹۷).

– کلاس سوم: قرآن کریم؛ فرائد الادب: میرزا عبدالعظیم‌خان؛ هندسه: مهندس‌الملک؛ هندسه: مترجم همایون؛ انشاء مقدماتی: دبیر خاقان؛ تاریخ مختصر ایران مقدماتی: میرزا حسین‌خان؛ تاریخ ایران: میرزا ابوطالب‌خان؛ تاریخ انبیاء مقدماتی: شیخ محمدعلی طهرانی؛ دستور زندگانی: میرزا احمد سعادت؛ شرعیات: سید محمد تدین بیرجندی؛ شرعیات نبوی: سید جلال‌الدین طهرانی؛ جغرافیا: مترجم همایون؛ جغرافیا: سید محمد تدین؛ حساب: مترجم همایون؛ سیاق خطیر: مصطفی خطیر؛ حفظ الصحه: میرزا مجدالدین، علم الاشیاء: مترجم همایون؛ لالی الادب: میرزا احمد سعادت؛ دستور زبان فارسی: میرزا عبدالعظیم‌خان قریب؛ نقاشی: مصورالملک (ساکما، ۵۱۰۸۴-۲۹۷؛ همان، ۰۲۴۹۶۰-۲۹۷؛ همان، ۲۱۰۷-۲۹۷؛ همان، ۰۲۹۲۳۰-۲۹۷).

– کلاس چهارم: قرآن کریم؛ فرائد الادب: میرزا عبدالعظیم‌خان قریب؛ دستور زبان فارسی: میرزا عبدالعظیم‌خان قریب؛ حساب: مترجم همایون؛ شرعیات: سید محمد تدین؛ شرعیات نبوی: سید جلال‌الدین؛ علم الاشیاء: سید محمد تدین؛ علم الاشیاء: مترجم همایون؛ جغرافیا: سید محمد تدین؛ انشاء: دبیر خاقان؛ هندسه: مهندس‌الملک؛ هندسه: مترجم همایون؛ تاریخ ایران مقدماتی: میرزا حسین‌خان؛ تاریخ ایران: میرزا ابوطالب‌خان؛ تاریخ انبیاء: شیخ محمدعلی طهرانی؛ سیاق، عربی کتاب خلاصة الصرف: سید محمد کرمانی؛ حفظ الصحه: میرزا ابوطالب‌خان؛ حفظ الصحه: میرزا مجدالدین؛ دستور زندگانی: میرزا احمد سعادت؛ لآلی الادب: میرزا احمد سعادت؛ نقاشی: مصورالملک؛ پلبر: سید محمد تدین بیرجندی (ساکما، ۵۱۰۸۴-۲۹۷؛ همان، ۲۴۹۶۰-۲۹۷؛ همان، ۲۱۰۷-۲۹۷؛ همان، ۲۹۲۳۰-۲۹۷).

کتاب *پُلبر مقدماتی* یا همان *علم الاشیاء* توسط مسیو پُلبر فرانسوی به صورت مختصر در علوم طبیعی نوشته شد. در سال ۱۳۱۶ق. آقا میرزا محمد شیخ شاگرد طب مدرسه دارالفنون، آن را ترجمه و چاپ کرد. سپس میرزا محمدحسین اصفهانی معروف به فروغی و ذکاءالملک، آن را تألیف کرد. سید محمد تدین نیز برای کلاس‌های سوم و چهارم در پنج فصل و ۶۶ درس در مباحث انسان، حیوان، نبات، معدن، فیزیک و پُلبر فارسی برای کلاس‌های پنجم و ششم در هفت فصل و مباحث انسان، حفظ الصحه، حیوان، نباتات، فلاحت، احجار، فیزیک و شیمی کتابی به نام

پلبر به رشته تحریر درآورد (ملک‌المورخین، ۱۳۸۵: ۳۱۶/۱؛ سلطانی‌فر، ۱۳۷۶: ۷۲).

– کلاس پنجم: قرآن کریم؛ تعلیمات مدنیه: سید محمد تدین؛ دستور زبان فارسی: میرزا عبدالعظیم‌خان قریب گرکانی؛ گلستان سعدی، جغرافیا: مترجم همایون؛ جغرافیا: میرزا ابوطالب‌خان، جغرافیا: میرزا حسین‌خان با تصحیح سید باقرخان، حساب: مترجم همایون، تاریخ عالم (عمومی): ذکاءالملک؛ تاریخ عمومی کوچک: آقا میرزا سید علیخان؛ تاریخ مفصل ایران: ذکاءالملک؛ هندسه: مترجم همایون؛ هندسه: جزوهٔ میرزا عبدالحسین‌خان مدیر مدرسهٔ احمدی بارفروش؛ هندسه: میرزا رضاخان مهندس‌الملک؛ پُلبر: سید محمد تدین؛ انشاء: دبیر خاقان؛ نصاب: ابونصر؛ خلاصة الصرف: سید محمد کرمانی؛ سیاق خطیر: مصطفی خطیر؛ حفظ الصحه: میرزا ابوطالب‌خان؛ دستور زندگانی: میرزا احمد سعادت؛ فرائد الادب: میرزا عبدالعظیم‌خان قریب؛ علم الاشیاء: مترجم همایون؛ علم الاشیاء: سید محمد تدین؛ لیکتورلانگاژ (آموزش زبان فرانسه) [نویسنده: نامشخص]؛ انقلاب کبیر فرانسه: سید محمد تدین؛ جواهرالصرف: سید محمد تدین؛ نقاشی: مصورالملک؛ شرعیات نبوی: سید جلال‌الدین طهرانی؛ شرعیات جامع محمدی: سید محمد تدین (ساکما، ۲۴۹۶۰–۲۹۷؛ همان، ۲۹۲۳۰–۲۹۷).

– کلاس ششم: قرآن کریم (تجوید و تفسیر)؛ تعلیمات مدنیه: سید ضیاءالدین؛ تعلیمات مدنیه: سید محمد تدین؛ پُلبر: سید محمد تدین؛ دستور زبان فارسی: میرزا عبدالعظیم‌خان قریب؛ گلستان سعدی، مرزبان‌نامه، جغرافیا: مترجم همایون؛ جغرافیا: میرزا حسین‌خان با تصحیح میرزا سید باقرخان؛ حساب: مترجم همایون؛ حساب: جزوهٔ مدیر مدرسه احمدی بارفروش؛ تاریخ عالم (عمومی): ذکاءالملک؛ تاریخ عمومی کوچک: میرزا سید علی‌خان؛ تاریخ ایران: ذکاءالملک؛ هندسه: مترجم همایون؛ هندسه: جزوهٔ مدیر مدرسه احمدی؛ هندسه: میرزا رضاخان مهندس‌الملک؛ نصاب مهذب: ضیاءالدین؛ نصاب: ابونصر: انشاء: دبیر خاقان؛ انقلاب کبیر فرانسه: سید محمد تدین؛ عربی (کتاب‌های خلاصة الصرف): سید محمد کرمانی؛ مدارج القرائه: جرجیس همام، ترجمهٔ ابراهیم‌بن محمد باقر قمی؛ قواعد الجلیه فی علم العربیه: جبرائیل اده، ترجمهٔ محمد تدین؛ اخلاق و حفظ الصحه: میرزا ابوطالب‌خان؛ سیاق خطیر: مصطفی خطیر؛ شرعیات: سید محمد تدین؛ شرعیات: آقا شیخ محمد قمی؛ رسم و نقاشی: مصورالملک؛ علم الاشیاء:

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.5.5]
[DOI: 10.52547/pte.14.53.115]

مترجم همایون؛ علم الاشیاء: سید محمد تدین؛ لیکتورلانگاژ (آموزش زبان فرانسه) [نویسنده: نامشخص]؛ لآلی الادب: میرزا احمد سعادت؛ دستور زندگانی: میرزا احمد سعادت؛ فرائد الادب: میرزا عبدالعظیم‌خان قریب؛ اسهل المراسلات: حبیب‌اللهبن حسینعلی اصفهانی. علاوه بر دروس فوق، در مدارس نوین مازندران زبان‌های خارجی فرانسه و روسی نیز تدریس می‌شد (ساکما، ۲۹۷۰۰۷۹۷۷؛ همان، ۵۱۰۸۴- ۲۹۷؛ همان، ۲۹۷۰۳۸۰۲۷؛ همان، ۲۶۸۹۳-۲۹۷؛ همان، ۲۴۹۶۰-۲۹۷؛ همان، ۲۹۲۳۰-۲۹۷)

یکی از تفاوت‌های مدارس جدید و مکتب‌خانه‌های سنتی و قدیمی، استفاده از وسایل آموزشی نوین، میز، نیمکت و تخته‌سیاه بود. در بیشتر مدارس جدید مازندران دانش آموزان روی نیمکت می‌نشستند و معلم درس خود را بر روی تخته‌سیاه می‌نوشت. طبق اسناد موجود، در مدارس مازندران وسایل آموزشی نظیر نقشهٔ جغرافیایی، کرهٔ جغرافیایی، میله بارفیکس و چوب و سه‌پایهٔ ژیمناستیک، چرتکه، گونیا، پرگار، اشکال هندسی، اشکال علم‌الاشیاء، قاموس (لغتنامه عربی)، برهان (لغتنامه فارسی)، میزان‌الحراره، لغتنامه فرانسه، دفتر رسم، دفتر نقاشی و غیره مورد استفاده قرار می‌گرفت (ساکما، ۱۰۱۱۲-۲۹۷؛ همان، ۱۱۷۸۲- ۲۹۷؛ همان، ۵۱۰۸۴-۲۹۷).

نتیجه‌گیری

در پی شکل‌گیری و توسعهٔ مدارس نوین در تهران و سایر شهرستان‌ها از جمله مازندران، شیوه و محتوای آموزشی تغییر یافت. به‌تدریج برنامهٔ آموزشی و کتاب‌های درسی متناسب با مدارس نوین تهیه، تدوین و تألیف شد. سیر تحولات برنامه‌ریزی آموزشی مدارس مازندران را می‌توان به دو دوره بخش‌بندی کرد؛ یکی از سال ۱۲۸۰ تا ۱۲۹۰ش (از زمان شکل‌گیری نخستین مدرسه در مازندران تا تصویب قانون اساسی معارف) و دیگری سال‌های پس از ۱۲۹۰ش. در میان اسناد مربوط به نخستین مدرسه‌های نوین مازندران، برنامهٔ آموزشی مدوّن و منظم، آیین‌نامه و نظامنامه‌ای به دست نیامده است. این مطلب به هیچ روی به معنی فقدان برنامه‌ریزی آموزشی در مدارس مازندران آن عصر نیست. براساس داده‌های تاریخی، به‌ویژه از مدرسه سالاریه ساری، پیداست که بانیان و مدیران مدارس از برنامهٔ آموزشی مشخصی برای

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.5.5]
[DOI: 10.52547/pte.14.53.115]

تعلیم و تربیت شاگردان پیروی می‌کردند. آشکار است که مدارس جدید مازندران در این مسیر از تجربهٔ مدارس پایتخت بهره می‌گرفته‌اند و از برنامهٔ آموزشی آنان الگوبرداری می‌کرده‌اند. حضور معلمان و مدیرانی که تجربهٔ تدریس یا تحصیل در مدارس تهران را داشته‌اند، از عوامل انتقال تجربهٔ برنامهٔ آموزشی و مواد درسی مدارس تهران به مازندران بوده است.

در سال‌های پس از ۱۲۹۰ش. با تأسیس وزارت معارف و اوقاف، تصویب قانون اساسی معارف، برنامه‌ریزی درسی در این وزارتخانه و همچنین تأسیس ادارهٔ معارف ایالتی مازندران در سال ۱۲۹۸ش. در زمان حکومت ظهیرالملک بر مازندران، مدارس این ایالت موظف به پیروی از برنامه‌های آموزشی و تربیتی وزارت معارف شدند. در برگه‌های احصائیهٔ مدارس مازندران این مطلب به روشنی دیده می‌شود. مدارس جدید مازندران در برنامهٔ درسی هفتگی خود آموزش الفبا، خواندن و نوشتن فارسی، شرعیات، مقدمات عربی، ریاضی، علوم طبیعی (فیزیک و شیمی)، تاریخ، جغرافی، زبان‌های خارجی (فرانسه، روسی، انگلیسی)، هنرهای دستی، نقاشی، ورزش و حتی مهارت‌هایی چون نجاری و غیره را گنجانده بودند. برخی مدارس برای آشنایی بیشتر و بهتر شاگردان با دروس علوم طبیعی، آزمایشگاه دایر کرده بودند.

مواد و کتاب‌های درسی مورد استفادهٔ معلمان مدارس نوین مازندران، همان کتاب‌های رایج در مدارس کشور بوده است. تنها در مدرسه احمدی بارفروش برای درس‌های هندسه پایهٔ پنجم و حساب پایه ششم از جزوه میرزا عبدالحسین‌خان تبریزی مدیر آن مدرسه استفاده می‌شد.

وضعیت اقلیمی و موقعیت جغرافیایی مازندران و شرایط سیاسی و اقتصادی آن، بر روند برنامه‌ریزی آموزشی مدارس این ناحیه در زمینه‌های آموزش زبان روسی، تدریس کشاورزی و برپایی کلاس فلاحت، ساعت برنامهٔ هفتگی و تعطیلات تابستانی تأثیراتی داشته است.

منابع و مآخذ

الف. کتب و مقالات

– الهی، یوسف، محمد شکری فومشی و شهرام قلی‌پور گودرزی (۱۳۸۵)، *عکس‌های تاریخی بابل*،

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.5.5]
[DOI: 10.52547/pte.14.53.115]

تهران: رسانش.
- ایقانی، شقایق (۱۳۸۰)، *تاریخچه مدارس بهایی مازندران*، [بی‌جا]، مؤسسهٔ معارف عالی امر.
- ترابی فارسانی، سهیلا (۱۳۸۹)، *گزیدهٔ اسناد نظام آموزش و مجلس شورای ملی (دورهٔ سوم تا پنجم)*، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- ..... (۱۳۷۸)، *اسنادی از مدارس دختران از مشروطیت تا پهلوی*، تهران: انتشارات سازمان اسناد ملی ایران.
- ثابت، عباس (۱۹۹۷م)، *تاریخچهٔ مدرسهٔ تربیت بنین*، دهلی نو: مؤسسهٔ چاپ و انتشارات مرآت.
- حامدی، زهرا (۱۳۹۴)، *مبانی ایدئولوژی حاکمیت و تأثیر آن بر متون و مواد درسی در عصر پهلوی اول*، تهران: نشر تاریخ ایران.
- دولت‌آبادی، یحیی (۱۳۶۲)، *حیات یحیی*، ج۱، تهران: عطار و فردوسی، چ۴.
- سلطانی‌فر، صدیقه (۱۳۷۶)، *فهرست کتب درسی چاپ سنگی موجود در کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران*، تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- شاهور، سلی (۲۰۱۳)، *مدارس فراموش شده (بهائیان و آموزش و پرورش نوین در ایران)*، ترجمهٔ حوریوش رحمانی، استکهلم: نشر باران.
- صدیق، عیسی (۱۳۴۰)، *یادگار عمر*، تهران: شرکت سهامی طبع کتاب، چ۲.
- طاهراحمدی، محمود (تابستان ۱۳۸۵)، «پیشگامان تألیف کتاب‌های درسی آموزش فارسی در عصر مشروطه»، *فصلنامه تحقیقات تاریخی گنجینهٔ اسناد*، س۱۶، ش ۶۲ (دفتر دوم)، صص۲۱۵-۲۲۵.
- قاسمی پویا، اقبال (۱۳۷۷)، *مدارس جدید در دورهٔ قاجاریه (بانیان و پیشروان)*، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- قلی‌پورگودرزی، شهرام و یوسف الهی (۱۳۹۳)، *تاریخ آموزش و پرورش بابل و بندپی*، تهران: رسانش نوین.
- کیان‌فر، جمشید (تابستان ۱۳۹۱)، «تا نگرید طفل کی نوشد لبن»، *فصلنامه فرهنگ مردم؛ ویژه‌نامه قاجار (آموزش و پرورش کودکان در دورهٔ قاجار)*، ش۴۲، صص۲۷-۵۴.
- محبوبی اردکانی، حسین (۱۳۷۰)، *تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران*، ج۱، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چ۲.
- معتمدی، اسفندیار (پاییز ۱۳۸۲)، «کتاب‌های درسی در ایران از تأسیس دارالفنون تا انقلاب اسلامی ۱۳۲۰-۱۳۵۷»، *نشریه تاریخ معاصر ایران*، س۷، ش۲۷، صص۱۱۱-۱۳۸.
- ملک‌المورخین، عبدالحسین‌خان (۱۳۸۵)، *مرآت الوقایع مظفری*، تصحیح دکتر عبدالحسین نوایی، ج۱، تهران: میراث مکتوب.
- مهجوری، اسماعیل (۱۳۳۷)، «تاریخچهٔ فرهنگ ساری»، *سالنامهٔ فرهنگ استان دوم*، چاپخانهٔ

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.5.5]
[DOI: 10.52547/pte.14.53.115]

شرکت سهامی طبع کتاب، صص۳۱-۳۶.

ب. اسناد

- سازمان اسناد و کتابخانهٔ ملی ایران (ساکما)، سند شمارهٔ ۱۰۱۱۲-۲۹۷.
- .....، سند شمارهٔ ۱۱۷۸۲- ۲۹۷.
- .....، سند شمارهٔ ۵۱۰۸۴-۲۹۷.
- .....، سند شمارهٔ ۲۹۷۰۰۷۹۷۷.
- .....، سند شمارهٔ ۵۱۰۸۴- ۲۹۷.
- .....، سند شمارهٔ ۲۹۷۰۳۸۰۲۷.
- .....، سند شمارهٔ ۲۶۸۹۳-۲۹۷.
- .....، سند شمارهٔ ۲۴۹۶۰-۲۹۷.
- .....، سند شمارهٔ ۲۹۲۳۰-۲۹۷.
- .....، سند شمارهٔ ۲۴۹۶۰-۲۹۷.
- .....، سند شمارهٔ ۲۱۰۷-۲۹۷.
- .....، سند شمارهٔ ۰۲۴۹۶۰-۲۹۷.
- .....، سند شمارهٔ ۰۲۹۲۳۰-۲۹۷.
- .....، سند شمارهٔ ۲۹۷۰۲۸۷۱۸.
- .....، سند شمارهٔ ۲۹۷۰۳۶۸۳۸.
- .....، سند شمارهٔ ۲۹۷۰۳۶۸۳۵.
- .....، سند شمارهٔ ۲۰۸۵۸-۲۹۷.
- .....، سند شمارهٔ ۳۹۹۷۴-۲۹۷.

پ. روزنامه‌ها

- *روزنامه حبل‌المتین* (۱۳ جمادی‌الثانی ۱۳۱۸)، سال هشتم، شماره ۱، ص۱۷.
- *روزنامهٔ ثریا* (۵ جمادی‌الثانی ۱۳۱۸)، سال دوم، شماره ۳۸، ص۱۵.
- *روزنامهٔ ندای وطن* (۲۶ ربیع‌الثانی ۱۳۲۵)، شماره ۳۴، ص۴.

List of sources with English handwriting:

- Dolatabadi, Yahya (1983), Hayat Yahya, Tehran: Attar and Ferdowsi.
- Elahi, Yusuf va digaran (2006), Akshaye tarikhie Babol. Tehran: Rasanesh.
- Ghasemi Puya, Iqbal (1998), Madarese jaded dar doreh Qajar (Baniyan va pishrovan), Tehran: Markaz nashr daneshgahi.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.5.5]
[DOI: 10.52547/pte.14.53.115]

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.5.5]

[DOI: 10.52547/pte.14.53.115]

- Hamedi, Zahra (2015), Mabani ideology Hakemiyat va tasir an bar moton va mvad darsi dar asr phlavi avval, Tehran: Nashr Tarikh Iran.
- Iqani, Shagaig (2001), Tarikhch Madares Baha'i Mazandaran, Bija, Moasseseh Ali Amr.
- Kianfar, Jamshid (2011), "Ta nageryad tefl kei noshad laban", Faslnameh Farhang Mardom Vijhehnameh Qajar (Amozesh va parvaresh Kodkan dar doreh Qajar), shomareh 42, Tabestan, pp, 27-54.
- Mahboubi Ardakani, Hossein (1991), Tarikh Moassesat Tamaddoni Gadid dar Iran, Tehran: Entesharat Daneshgah Tehran.
- Mahjuri, Ismaeil (1958), "Tarikhcheh Farhang Sari", Salnameh Farhang Ostan Dovvom, Tahayeh konandeh Hassan Mashhoun, chapkhaneh Sherkat sahami tab Ketab, pp, 31-36.
- Malek al-Movarekhin, Abdul Hossein Khan (2006), Merat ol-Vaghaye Mozafari, tashih Dr. Abdul Hossein Navaei, Tehran: Miras Maktob.
- Motamedi, Esfandiar (2003), "Ketabhaye Darsi dar Iran az tasis Dar al-Funun ta Enghelab Islami 1320-1357", Nashriyeh Tarikh Moaser Iran, sal 7, shomareh 27, Paeiz, P 111-138.
- Qolipur Gudarzi, Shahram va Yusuf Elahi (2014), Tarikh Amozesh va parvaresh Babol va Bandpei, Tehran: Rasaneh Novin.
- Roznameh Habal Al Matin (1901), sal 8, shomareh 1, 13 Jumadi al-Sani.
- Roznameh Neday Watan (1907), shomareh 34, 26 Rabi al-sani.
- Roznameh Soraya (1901), Sal 2, Shomareh 38, 5 Jumadi al-Sani.
- Sabet, Abbas (1997), Tarikhcheh Madares Banin, Delhi no: Moasseseh chap va Enteshrat Merat.
- Sadiq, Isa (1961), Yadegar Omr, Tehran: Sherkat Sahami Tab Ketab.
- Sakma, Sazman Asnad Melli Iran, 297-2107, 297-10112, 297-11782, 297036835, 297038027
- 297-39974, 297-20858, 297-024960, 297-26893, 297-29230, 297-51084, 297007977,
- 297028718, 297036838.
- Shahvar, Soli (2013), Madares Faramosh sodeh (Baháeyan va Amozesh va

parvaresh Novin dar Iran). Trajomeh Haryvash Rahmani, Stockholm: Nashr Baran.
- Soltanifar, Siddiqa (1997), Fehrest Kotob Darsi chap sangi mojod dar ketabkhaneh Melli Jomhori Eslami Iran, Tehran: ketabkhaneh Melli Jomhori Eslami Iran.
- Taher Ahmadi, Mahmoud (2006), "Pishgaman Talif Ketabhaye Darsi Amozesh Farsi dar asr Mashroteh", Ganjineh Asnad, sal 16, Daftar 2, Tabestan, shomareh 62, pp. 225-215.
- Torabi Farsani, Soheila (2010), Gozideh Asnad Nezam Amozesh va Mjles Shoraye Melli (Doreh sevom ta panjom), Tehran: Mozeh va Markaz Asnad Mjles shora Eslami.
- --------- (1999), Asnadi Az Madares Dokhtaran az Mshrotiyat ta Pahlavi, Tehran: Entesharat Sazman Asnad Melli Iran.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.5.5]
[DOI: 10.52547/pte.14.53.115]